

ler için hayır yapıp sevabının onlara bağışlanabileceği İslâm âlimlerinin çoğunluğu tarafından kabul edilmektedir. “Ölülerinize Yâsîn sûresini okuyunuz” meâlindeki hadiste (İbn Mâce, “Cenâ’iz”, 4; Ebû Dâvûd, “Cenâ’iz”, 24) ölüm döşeginde bulunan hastaların kast edildiği kanaatini taşıyanlar yanında bu hadisi öldükten sonra veya ölünün kabri başında Yâsîn sûresinin okunmasının tavsiye edildiği şeklinde yorumlayanlar da vardır.

İslâm akaidine göre ölümler kabir âleminde dünyadaki inanç ve amellerine uygun biçimde nimet yahut azap içinde olacak ve bu durum kıyamete kadar sürecektir. “Allah yolunda öldürülenleri ölü sanma. Bilâkis onlar diridir ve rableri katında Allah’ın lutfundan kendilerine verdiği nimetlerin sevincini yaşayarak rızıklara mazhar olmaktadır” meâlindeki âyetle (Âl-i İmrân 3/169-170) Hz. Peygamber’in müminlerin ruhlarının cennette dolaştığını bildiren hadisi (Müslim, “İmâre”, 121) bu hususu destekleyen deliller arasında yer alır. Kabir ziyaretinde ölümlere selâm vermenin sünnet olması ve konuyla ilgili diğer hadisler (Buhârî, “Cenâ’iz”, 68; “Meğâzî”, 8) ölümlerin yaşayanların söylediklerinden haberdar oldukları şeklinde yorumlanmıştır. İslâm âlimleri ölümlere ve kabirlere saygı gösterilmesinin dinî bir vecibe olduğunu belirtirken birçok hadisi delil gösterirler. “Ölünün kemiğini kırmak diri iken kemiğini kırmak gibidir” (İbn Mâce, “Cenâ’iz”, 63; Ebû Dâvûd, “Cenâ’iz”, 60); “Ölümler hakkında aşılayıcı sözler söylemeyin, artık onlar dünyada yaptıklarıyla baş başa kalmıştır” (Buhârî, “Cenâ’iz”, 97) meâlindeki hadislerle, yanından geçen bir cenazeye saygı amacıyla ayağa kalkın Hz. Peygamber’e ölen kişinin müslüman olmadığının söylenmesi üzerine onun, “O bir can değil midir?” demesi (Buhârî, “Cenâ’iz”, 50; Müslim, “Cenâ’iz”, 78-81) bu deliller arasında yer alır. Mezarların ziyaret edilip ölümlere dua edilmesi sünnettir; ancak onlara gösterilen saygı İslâm inancının özünü zedeleyecek tarzda olmamalı, bu hususta yaygın olan bid’at ve hurafelerden uzak durulmalıdır (bk. KABİR). Bedenin ölümden sonra uğradığı fizikî değişiklikler göz önünde bulunduran âlimler insan cesedinin necis, insanın saygınlığını esas alanlar ise temiz olduğunu belirtmiştir.

Öte yandan fıkhîta hayvan ölüsü hakkında da bazı hükümler yer aldığından bu çerçevede “meyte” kavramı özel bir öneme sahiptir. Kur’ân-ı Kerim’de zaruret ha-

li dışında yenilmesinin haram olduğu bildirilen meyte (el-Bakara 2/173; el-En’âm 6/145; en-Nahl 16/115), terim olarak “eti yenilmesi helâl olduğu halde kendi kendine ölen veya dinî usullere göre boğazlanmamış hayvan” anlamına gelir. Suda yaşayan hayvanlar için hüküm farklıdır (bk. HAYVAN). Domuz dışındaki hayvanların ölmesiyle içinde kan dolaşmayan boynuz, tırnak, kıl ve kemik gibi parçalarının necis olmayacağı fakihlerin çoğunluğunca kabul edilmiştir. Diğer parçalarının hükmü ise eti yenen veya yenmeyen hayvanlardan olması, şer’î usule göre kesilmesi ve derisinin tabaklanması gibi hususlarla bağlantılı olarak mezhepler arasında tartışılmıştır. Hayvanın su içinde ölmesi halinde suyun necis olup olmayacağı meselesi de etinin yenip yenmemesi, suda kalma süresi ve suyun miktarına göre değişiklik gösterir. Suda yaşayan hayvanların ve böceklerin suda ölmesi ise suyu necis kılmaz.

BİBLİYOGRAFYA :

Ebûl-Berekât en-Nesefî, *Keşfül-esrâr*, Bulak 1316, II, 277; İbnü'l-Hâc el-Abderî, *el-Medhal*, Kahire 1401/1981, II, 220-221; III, 233-252; Bedred-din el-Aynî, *‘Umdetü'l-kârî*, Kahire 1392/1972, VI, 435-454; XVII, 263-265; *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*, I, 157; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, [baskı yeri ve tarihi yok], I, 597, 629, 633; II, 162; Ali Mahfûz, *el-İbdâ' fî medârrî'l-ibtidâ'*, Kahire 1375/1956, s. 244-249; I. Goldziher, *Muslim Studies* (trc. C. R. Barber – S. M. Stern), London 1967, s. 229-238; Muhammed el-Hudârî, *Uşûlû'l-fıkḥ*, Kahire 1389/1969, s. 97; Abdülkerim Zeydân, *el-Veciz fî uşûlû'l-fıkḥ*, Bağdad 1405/1985, s. 110-111; Hüseyin Halef el-Cübürî, *‘Avânizü'l-ehliyye ‘inde'l-uşûliyyin*, Mekke 1408/1988, s. 326-329; Yûsuf ed-Dicvî, “el-Kırâ'e ‘ale'l-emvât”, *ME*, II (1350), s. 50-56; Âtiyye eş-Şevâdîf Hilâl, “Eyne maḥarrû'l-ervâḥ ba'de'l-mevt”, a.e., III (1351), s. 263-264; Yâsir eş-Şemâli, “Semâ'u'l-mevtâ fî ḥav'i'l-Kitâb ve's-Sünne”, *Dirâsât*, XXIV/2, Amman 1418/1997, s. 226-235; “Cenâ’iz”, *Mv.F*, XVI, 5-46.

SALİM ÖĞÜT

ÖLÜDENİZ

(bk. LUT GÖLÜ).

ÖLÜM

Arapça’da *mevt*, *vefât*, *helâk* gibi kelimelerle ifade edilen ölüm *hayâtın* karşıtı olup sözlükte “hayatın sona ermesi” anlamına gelir. Genellikle “ruhun bedenden ayrılması suretiyle kişinin maddî hayat kaynağını yitirmesi” şeklinde tanımlanan ölüm ve ölüm sonrası hakkındaki algılama, inanış ve uygulamalar kültürden kültüre, devirden devire değişmektedir. Daha çok gü-

nah ve yargı kavramlarıyla birlikte tasavvur edilmeye çalışılan ölüm fikri ve ölüm korkusu ile kurtuluş ve ölümsüzlük ümidi dinin ve felsefenin en tartışmalı konularından olmuştur. Ölümün taşıdığı anlam da ilgili kültür, inanç ve felsefenin hayata yüklediği mâna ile bağlantılı biçimde şekillenmiştir. Gerek farklı kültürlerde anlaşıldığı biçimiyle ölümün mahiyeti (tabii ya da gayri tabii diye algılanması), gerekse insan-daki ölümlülük bilincinin kaynağı (tecrübî ya da içgüdüsel/fitrî olup olmadığı) gibi hususlar antropologlar ve filozoflar tarafından tartışılmıştır. Ölümün bir geçiş olarak görüldüğü, bedenin ya da ruhun çeşitli biçimlerde hayatını sürdürdüğü inancının yanı sıra ölümü kesin bir son şeklinde kabul eden inanışlar da vardır.

İslâm Dışındaki Dinlerde Ölüm. Çeşitli geleneklerce ölümün sebepleri hakkında farklı açıklamalar yapılmıştır. Özellikle ilkel toplumlarda ölüm tabii bir durum kabul edilmeyip tanrıların gazabı, ruhun bedenden kurtulmak istemesi ya da yaygın biçimde büyük sonucu ortaya çıkan bir durum olarak algılanmıştır (Choron, I, 634). Bazan da ölüm ve cesetle ilgili korku, ilkel insanları ölmek üzere olan kişiyi yalnız başına ölüme terketmeye veya diri diri mezara gömmeye kadar itmiştir.

Ölümün ve bilhassa geç gelen ölümün normal bir durum olarak algılandığı eski Mısır dininde ölümün ardından hayatın devam ettiği inancı daima korunmuş, sonraki dönemlerde buna yeniden dirilme fikri eklenmiştir. Ancak dirilen insanın eskisi gibi yeryüzünde mi yoksa tanrılarla birlikte mi yaşayacağı konusu açık değildir. Yeniden dirilişle ilgili bir diğer teori, tıpkı ölen Osiris’ten yeni bir Osiris’in doğmasında olduğu gibi, çürüyen bedenden mânevî bir bedenin filizlenip gelişeceği ve insanın aslı unsurlarının bu mânevî bedende bir araya geleceği şeklindedir (ERE, IV, 458). Bu inanışların bir uzantısı olarak ölünün yerin altındaki ölümler diyarında rahat ve uzun yaşamasını temin maksadıyla veya sonraki biçimiyle yeniden doğma inancı gereğince cesedin mumyalanması, diğer geleneklerde de rastlandığı üzere (Çin, Japon vb.) ölüyle birlikte mezara sevdiği eşya ve yiyeceklerin, hatta kölelerinin konulması ve bilhassa kadınlar tarafından icra edilip ölüyü tekrar hayata döndürme etkisine sahip kabul edilen ağır uygulaması eski Mısır cenaze mراسimlerinin önemli unsurlarındandır. Tören sırasında ayrıca ölen kişinin yargılamadan geçip Osiris’in

evine yani cennete girmesini kolaylaştırmak için sihirli güce sahip olduğuna inanılan dualar icra edilirdi.

Erken Grek geleneğinde yeniden dirilme fikri yerine, bedeninin hayat kaynağı kabul edilen ruhun ölümler diyarı olan Hades'e gidip orada hayatını devam ettirdiğine inanılmıştır. Fakat genellikle ölüm sonrası hayat olumlu çağrışıma sahip değildir. Bununla birlikte klasik Grek kültüründe kahramanlık göstermek suretiyle erken ölmek ve arkada iyi bir isim bırakmak yüzündeki uzun yaşama tercih edilmiştir (Bremmer, s. 100-103). Mistik kült ve felsefelerde (orfizim, gnostisizm, Hermetizm ve Neo-Platonizm) ölümün ardından insanların daha iyi bir hayatın beklediği inancı mevcuttur. Gizli bilgiye ulaşmak suretiyle ruhu bedeninin boyunduruğundan kurtarmayı amaçlayan bu öğretilerde gerek yaşarken gerekse öldükten sonra ruhun bedenden ve madde dünyasından kurtulması, ait olduğu yüksek âlemden sonsuz saadete ulaşması hedeflenmiştir (Brandon, IV, 228-229).

Hint geleneği başından beri çok farklı inanışları içinde barındırmasına rağmen bugün de benimsendiği şekliyle, klasik Hindu inancında tenâsüh (reenkarnasyon) inancının bir uzantısı olarak insanın "karma" diye adlandırılan sonsuz doğum ve ölüm çemberini kırıp mutlak saf ruh durumuna (Nirvana) ulaşmaya kadar farklı bedenlerde veya biçimlerde tekrar doğması söz konusudur. Hindu geleneğinde ölünün yakılması da ruhun yeni bir bedende doğuşunu sağlamaya hizmet etmektedir. Ayrıca gerek Hint gerekse Jainist geleneğinde dinî amaçlı intihar meşrû kabul edilmiştir. Bununla birlikte erken döneme ait Hint kutsal metinleri Vedalar'da tenâsüh ve Nirvana inancına herhangi bir atıf yer almayıp bu metinlerde ölüm daha çok hayatın zıddı olarak anlaşılmış ve ölenlerin bir nehri aşip Yama diyarına gittiğine inanılmıştır (ERE, IV, 475). Tenâsüh ve Nirvana kavramlarını belli farklarla devam ettiren Budist inancında ise hayat gibi ölüm de hem kaçınılmaz ve acı verici bir durum hem de yeni bir var oluşun başlangıcı diye görülmüştür. Bu sistemde esas olan, ölüm ne acı ne de arzu duymaksızın beklemektir (a.g.e., IV, 446).

İyi ile kötü güçler arasındaki kozmik mücadele fikrine dayanan kurtuluş merkezli Zerdüş dininde öldükten sonra iyilerin Ahura Mazda ile birlikte Neşîde Evi'nde yaşayacağı, kötülerin ise Yalan Evi'nde yaşamaya mahkûm olacağı inancı benimsenmiştir. Benzer şekilde Hint yarımada-

sında yaşayan Parsiler arasında da iyilerin cennete, kötülerin cehenneme gideceğine, ölmekten önce tövbe edenlerin Çinvat (Chinvat) Köprüsü'nün sonunda cezasını çekip cennete ulaşacağına inanılmıştır (Elr., VII, 179).

Başta Bâbil ve eski İsrail olmak üzere Mezopotamya geleneklerinde ölüm yeni bir hayat veya yeniden doğuş şeklinde görülmeyip hayatın tamamen sona erdiği ve geri dönüşün mümkün olmadığı kasvetli bir durum olarak anlaşılmıştır. Bununla birlikte Sumerler'in cenaze töreni yaptıklarına, ölümlere takdime sunduklarına dair bilgiler mevcuttur. Ceset genellikle toprağa gömüldükten veya yakıldıktan sonra cenaze yakınları yiyecek, içecek, elbise ve araç gereç sunarlardı. Bu takdime daha sonra her ay sembolik ekmek ve içecek eşliğinde atalarla yapılan bir tür âyine (komün-yon) dönüşmüş ve buradan da Sâmî topluluklarına geçmiştir. Ruhun sükûnet bulmasının ve hatta ölümsüzlüğünün aylık olarak icra edilen bu ritüele bağlı olduğuna inanılmış, bu anlamda gerçek ölümsüzlük de -özellikle erkek- nesle sahip olmak şeklinde anlaşılmıştır. Ayrıca Sumerler arasında ölümlerin bir tür küçük ilâhlar haline geldiği ve yaşayanların hayatları üzerinde iyi veya kötü etkide bulundukları inancı vardır (ERE, IV, 444-445).

Tam mânâsıyla ruh-beden ayırımının yer almadığı, daha çok bu dünya hayatı ile sınırlı bir bakış açısının hâkim olduğu eski İsrail inancında iyi ve uzun bir hayatın ardından ölmek ve atalar mezarlığına gömülmek arzu edilen bir durum hatta bir nevi mükâfat (Tekvîn, 15/15; Meseller, 3/1-2), erken ölüm ise şahsî günahın cezası (Sayılar, 27/3; Mezmurlar, 34/21) olarak görülmüştür. Asıl olumsuzluk ölümün kendisinden ziyade ölüm sonrasında atfedilmiş, iyi ve kötü bütün insanların öldükten sonra yerin altında karanlık ve kasvetli bir yer olan Şeol'e gittiğine ve geri dönüşün mümkün olmadığı bu yerde gölge gibi yaşadığına inanılmıştır (Eyub, 7/9; Mezmurlar, 88/4-5; İşaya, 38/10, 18). Fakat daha geç dönemlerde Pers ve Grek kültürlerinin de etkisiyle yeniden dirilme ve ruhun ölümsüzlüğü inancı İsrailoğulları arasında görülmeye başlanmıştır (İşaya, 26/19; Daniel, 12/2). Bilhassa Roma döneminde yaşanan kıyımın bir sonucu olarak, "Sâlihler ölümden dahi yaşarlar, kötülerse yaşarken bile öldürdüler" düsturunda ifadesini bulduğu gibi ölümün aslında kurtuluş olduğu ve iyileri ölümün ardından ebedî hayatın beklediği fikri öne çıkmıştır (II. Makkabiler, 7/9; Berakoth, vr. 18^b, 61^b; Kiddushin, vr. 39^b;

The Works of Philo, s. 416). Yeniden dirilme ve öte dünya fikri Ortaçağ yahudi düşüncesinde de önemini korumakla birlikte Eski Ahid'deki hayatı kutsayan ve (uzun) hayatla (erken) ölüm arasında rahmet-lânet zıtlığını öngören bakış açısı (Tesniye, 30/19; Hezekiel, 18/30-32) Rabbânî literatüründe de varlığını korumuş, hayatın kutsallığı ve korunması gerektiği kabul edilmiş (Megillah, vr. 27^b-28^a; Berakoth, vr. 54^b-55^a; MK, vr. 28^a), aynı zamanda hayatın ölümden sonra devam ettiği fikri uyarınca defin ve yas uygulamasına yönelik kurallar konulmuştur (bk. MATEM).

Farklı gnostik unsurları içinde barındıran kurtuluş merkezli hristiyan inancında ölüm, ilk insan çiftinin işlediği ve bu yolla bütün insanlığa sirayet eden aslı günahın bir sonucu ve insanın Tanrı'dan uzaklaşma ve O'na yabancılaşma süreci olarak görülmüştür. Fakat bu noktada İsa Mesih'e inananlarla inanmayan günahkârlar arasında fark olduğu düşünülmüştür. Ona inanmayanlar için ölüm aslı günaha ilâveten kendi ferdî günahlarının cezası ve tamamen kurtuluşun dışında kalma durumunu, inananlar içinse ebedî kurtuluşun başlangıcını ifade etmektedir. Nitekim Yeni Ahid'de ölüm inananlar için uyku olarak tasvir edilmiş (Yuhanna, 11/13), İsa Mesih'e iman üzere ölenlerin yattıkları yerden bir gün kaldırılıp ona yükseltilecekleri belirtilmiştir (Selânikliler'e Birinci Mektup, 4/13-18; Vahiy, 7/9-17). İki önemli hristiyan sakramentinden biri olan vaftizin ölüp İsa'da yeniden doğuşu, komünyonun sembolik anlamda Tanrı ile birleşmeyi ifade ettiğine inanılmış, ölümün ise hem ruh hem beden için nihai mânâda Tanrı'nın krallığına katılıp mutlak kurtuluşa ermeye karşılık geldiği kabul edilmiştir (*New Catholic Encyclopedia*, IV, 688-690). Ölüm ve yeniden diriliş inancının hristiyan teolojisindeki merkezi ve olumlu yerine rağmen hristiyan Avrupa tarihinde ölüme yönelik ilgi ancak Ortaçağ'da popülerlik kazanabilmiş, Rönesans, reform ve barok dönemlerinde ise ölüm korkusu oldukça yaygın bir tema haline gelmiştir. Aydınlanma ile birlikte ölüm ve sonrasında ziyade ölü yakınlarının teselli edilmesi üzerinde yoğunlaşmıştır (Bremmer, s. 94-95).

BİBLİYOGRAFYA :

J. Choron, "Death and Immortality", *Dictionary of the History of Ideas* (ed. Philip P. Wiener), New York 1973, I, 634-646; S. G. F. Brandon, "Sin and Salvation", a.e., IV, 224-234; J. W. Bowker, *The Meanings of Death*, Cambridge 1993; *The Works of Philo: Complete and Unabridged* (trc. C. D. Yonge), Peabody, Massachusetts 1993, s. 416 ("On Abraham", 58-59); H. Milde, "Going out in-

to the Day: Ancient Egyptian Beliefs and Practices Concerning Death", *Hidden Futures: Death and Immortality in Ancient Egypt, Anatolia, the Classical, Biblical and Arabic-Islamic World* (ed. J. M. Bremer v.dğr.), Amsterdam 1994, s. 15-35; J. N. Bremmer, "The Soul, Death and the Afterlife in Early and Classical Greece", *a.e.*, s. 91-106; R. Kayser, "Death", *EJd.*, V, 1422-1426; J. H. Wright, "Death (Theology of)", *New Catholic Encyclopedia*, Washington 1967, IV, 687-695; E. S. Hartland, "Death and Disposal of the Death (Introductory)", *ERE*, IV, 411-444; S. Langdon, "Death and Disposal of the Death (Babylonian)", *a.e.*, IV, 444-446; L. de la Vallee Poussin, "Death and Disposal of the Death (Buddhist)", *a.e.*, IV, 446-449; H. R. Hall, "Death and Disposal of the Death (Egyptian)", *a.e.*, IV, 458-464; A. Hillebrandt, "Death and Disposal of the Death (Hindu)", *a.e.*, IV, 475-479; M. Boyce, "Death", *Elr.*, VII, 179-181; G. L. Ebersole, "Death", *Encyclopedia of Religion* (ed. L. Jones), New York 2005, V, 2235-2245.

SALİME LEYLA GÜRKAN

İslâm'da Ölüm. Kur'ân-ı Kerîm'de yaşatmanın karşılığı olarak imâte (canlının hayatına son verme) ve teveffî (ruhunu kabzetme) kavramları geçmektedir. Yirmi bir âyetle imâte, iki âyetle kazâ-i mevt (birinin ölümüne hükmedip bunu gerçekleştirmek) ve on iki âyetle teveffî kökü Allah'a nisbet edilmiştir. Bunların dışında ölümü gerçekleştirme eylemi (teveffî) altı âyetle çoğul sığasıyla meleklerle, iki âyetle "melekler" anlamında Allah'ın elçilerine (rusûl) izâfe edilmiş, bir âyetle de Azrâil "melekül-mevt" şeklinde anılmıştır (M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "kzy", "mvt", "vfy" md.leri). Ölüm hadis literatüründe de aynı kavramlarla ifade edilmekte, ayrıca kabz kökü (canlının ruhunu alma) kullanılmaktadır. A. J. Wansinck'in *el-Mu'cem*'inde mevt kırk, teveffî on yerde gösterilmekte, kabz da üç sütun kadar yer almakta, canlının hayatına son verme fiili çok defa Allah'a, bazı hadislerde mutlak mânada meleğe veya Azrâil'e izâfe edilmektedir ("kbz", "mvt", "vfy" md.leri). Birçok âyet ve hadiste belirtildiği üzere yaşatan ve öldüren Allah'tır. Bu sebeple insan için çok önemli bir hadise olan ve onun iradesi dışında vuku bulan ölüm fiilinin gerçekleştirilmesi Allah'a nisbet edilmiştir. Ancak naslardan anlaşıldığına göre Cenâb-ı Hak bu fiili görevlendirdiği melekler vasıtasıyla icra etmektedir (bk. AZRÂİL).

Ölüm mukadder ise de insanın dünyaya gelmesinin amacı ölmek değil yaşamaktır. Allah, ruhundan üfleyip halkettiği ve şuurla bezediği Âdem'in nesline aslında ebedî hayat vermiştir. Ancak hayat iki devreye ayrılmış olup ilk devre bir tür eğitim ve sınav, ikincisi ilk devrede elde edilen sonuçların şekillendireceği ebediyet sürecidir.

Ölüm hayatın bu iki dönemini birbirine bağlayan ve insanı ebedileştiren bir araçtır. Bu sebeple ölüm yaklaşık yirmi âyetle "likâ" (Allah'la buluşmak) kavramıyla ifade edilmiştir (M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "lky" md.). Bütün dinler ve beşerî sistemler insan hayatını saygın kabul edip korunması için tedbir alır, onu ihlâl edenlerin cezalandırılacağını bildirir. İslâm dininin haram kıldığı şeylerin çoğu bu amaca yöneliktir. Kur'an'a göre haksız yere bir cana kıyan kimse bütün insanları öldürmüş, bir canı kurtaran da bütün insanlara hayat vermiş gibidir (el-Mâide 5/32). Dünyanın kozmik düzeninin Allah'ın murat ettiği zamana kadar devam edebilmesi için insan hayatının korunması gerekmektedir. Hz. Peygamber'in ne kadar sıkıntıda olursa olsun hiç kimsenin ölümü temenni etmesi yolundaki öğütleri *Kütüb-i Sitte*'nin tamamında yer almaktadır (*Miftâhu kü-nûzi's-sünne*, s. 484-485).

Hayatın ve insanî değerlerin korunması, dünyanın imar edilmesi ve ebediyet için gerekli hazırlığın yapılabilmesi için Allah insana hayatı sevdirmiş, ölümü ise acı ile karşılanır bir niteliğe büründürmüştür. Nitekim bazı âyetlerde ölümden musibet olarak bahsedilmiştir (el-Bakara 2/156; el-Mâide 5/106; krş. *Müsned*, IV, 415; İbn Kesir, I, 349). Ancak ölümün bir gün mutlaka geleceğini akıldan çıkarmamak, zamanı bilinmediğinden daima hazırlıklı olmak, geldiğinde de rıza göstermek kâmil müminin vasıflarını teşkil eder. Kur'ân-ı Kerîm'de Allah ile buluşma sevincini hissetmeyen, yalnız dünya hayatına gönül bağlayıp orada huzur bulan gafiller yerilmiştir (Yûnus 10/7-8). Bir hadise göre mümin öleceğini hissettiği anda Allah'a kavuşmayı her şeye tercih eden bir duyguya sahip olur (Müslim, "Zikir", 14-18; Tirmizî, "Cenâiz", 67, "Zühd", 6).

Bir müminin Allah'ın lutfettiği ömür nimetinin şükrünü eda etme bilinciyle insanlar için faydalı olması ve ebedî hayata daha çok hazırlanmanın sona ermesi dışında ölümden korkması için herhangi bir sebep yoktur. Son nefesinde imanını şeytana kaptırma ve ölüm esnasında korkunç acılar çekmeyle ilgili telakki ve kaygıların gerçeğe uyduğunu söylemek zordur. Dinî hakikatlerin zihin ve kalp ile beşimsenmesi müminde sarsılmayan bir kararlılık ve süreklilik psikolojisi meydana getirir. Pratik hayatta irade zaafı vb. faktörlerden doğan hataları olsa bile gönlü Allah'la, resulüyle ve müslüman toplumla barışık olan kişinin imanı son nefesinde kendisinden ayrılmaz, şeytanın vesvesesinden

etkilenmez. Ölüm hastalığının verdiği sıkıntılar yüzünden insanın bilincini kaybederek bazı sözler sarfetmesi veya kendisinde hoş gitmeyecek fizyolojik görünümünün oluşması onun mânevî durumu hakkında hüküm vermek için bir delil sayılmaz. Hayatı boyunca mümin olarak yaşayan bir kişinin son nefesinde imandan yoksun olabileceğine hükmetmek Allah'ın lutf ve adaleti hakkındaki inançla da bağdaşmaz. Çeşitli sebeplerle meydana gelen irtidat vak'aları ise ayrı bir kategori olup son nefesle ilgili değildir. Kur'ân-ı Kerîm'de, iyiler zümresi içinde yer alarak ölmeyi nasip etmesini Allah'tan istemenin öğütlenmesi (Âl-i İmrân 3/193), bazı peygamberlerin bu yolda dua ve niyazda bulunduklarının haber verilmesi de (Yûsuf 12/101; en-Neml 27/19) aynı mahiyettedir. Resûl-i Ekrem'in, "Ey kalpleri halden hale çeviren Allahım! Benim gönlümü din üzere sabit kıl" meâlindeki duası (*Müsned*, IV, 182, 418; İbn Mâce, "Duâ", 2; Tirmizî, "Kader", 7) irtidaddan sakınma konusunda bütün müminler için uyulması gereken bir örnek oluşturmaktadır (ayrıca bk. HÂTİME).

Ölümün çok müessir bir vâiz olduğu sözü eskiden beri genel kabul görmüş, hadis diye de nakledilmiştir (Aclûnî, II, 112). İnsanları mânevî bir hastalık olan gafletten kurtarmak amacıyla ölümü bir uyarıcı olarak kullanma yöntemi ilâhî ve nebevî beyanlarda yer almakta, ashaptan itibaren birçok menkıbevi rivayet de buna eklenmektedir (meselâ bk. İbn Kuteybe, II, 325-343). Ölüm ve ölüm ötesi hayata dair önemli bir eser kabul edilen Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'ye ait *et-Tezkire* adlı kitapta bu yöntem kullanılmıştır. Kurtubî, bu eserinin ölüm sırasında şeytanın yardımcılarıyla gelip mümini İslâm dininden caydırması konusuna ayırdığı bölümde isnadsız bazı hadisler nakletmiş, fakat bu hadisleri nisbet edildikleri Tirmizî ile Nesâî'nin *es-Sünen*'lerinde bulamadığını belirtmiştir. Kurtubî, benzer hadislerin muhtevasını Gazzâlî'nin de *Keşfü 'ulûmi'l-âhire* adlı kitabında zikrettiğini de söylemiştir (*et-Tezkire*, s. 38-40).

Ebû Katâde'nin rivayetine göre Hz. Peygamber dünyadan âhirete intikal eden insanların mümin ve fâcir diye ikiye ayırmış, birincisi için "istirahata çekilen kimse", ikincisi için de "ölümü sebebiyle insanların rahata erdiği kimse" ifadesini kullanmış ve şöyle demiştir: "Mümin öldüğü andan itibaren dünyanın meşakkatı, elem ve eziyetlerinden kurtulmuş olur. Kâfir veya gü-